

ESSENCIAL

Introducció al *Tirant lo Blanc*

Rafael Alemany Ferrer

edicions
bromera

I. Context: l'univers de la cavalleria

La novel·la *Tirant lo Blanc* (València, 1490) és una de les manifestacions més reeixides de la narrativa cavalleresca, gènere que, amb diversos formats, va estar vigent a Europa des del segle XII fins al XVII. El gran èxit que van aconseguir les narracions d'aquest tipus es justifica, si més no en part, per la seua estreta relació amb la realitat social que les va fer possibles i sobre la qual, al seu torn, aquestes van exercir una notable influència. Comprendre les claus de la literatura cavalleresca implica una aproximació prèvia al concepte de cavalleria i al paper d'aquesta en la societat medieval.

1. La realitat històrica de la cavalleria

La cavalleria va ser una institució medieval, de caràcter militar, que va tenir un paper molt preponderant en la societat feudal europea (Bohigas, 1947: 10-14). Naix en el segle XI, moment històric en què podia accedir a la condició de cavaller qual-sevol baró cristià lliure, sempre que disposara dels recursos econòmics suficients que li permeteren mantenir armament i muntura. Els cavallers eren, en un principi, els guerrers a cavall que formaven el cos més important de l'exèrcit medieval. Aquests guerrers eren retribuïts amb la possessió de les terres conquistades, de manera que, dins de la societat feudal, en què la possessió de la terra equivalia a tenir el poder, aquells militars

professionals es van transformar en nobles terratinents que, mitjançant el vot del vassallatge, s'obligaven a guardar fidelitat al seu senyor i al rei, i també a defensar-los dels seus enemics. Des de mitjan segle XII, es va començar a exigir ascendència cavalleresca als aspirants a formar part de la institució, a fi d'impedir-ne l'accés d'individus pertanyents al ric i poderós patriciat urbà emergent.

Al llarg del temps, l'estament cavalleresc va anar perfilant un programa ideològic les premisses bàsiques del qual eren el menyspreu del patiment i de la mort, l'anhel de glòria i llibertat, la protecció de viudes, orfes i desvalguts i, molt especialment, la defensa lleial dels senyors feudals amb els quals els cavallers estaven lligats pel vincle del vassallatge. La influència de l'Església, aleshores plenament implicada en l'objectiu d'aconseguir el domini temporal del món, també va arribar a fer-se patent en aquest programa, fins al punt d'aconseguir que la institució cavalleresca n'esdevinguera un aliat imprescindible. El perill que suposaven els infidels per a la societat feudal cristiana, el mateix principi de lleialtat i el fervor religiós de l'època van ser els factors decisius de què es va servir la institució eclesial per a imposar als cavallers el deure afegit de defensar la cristiandat i de lluitar contra els infidels. Com a contrapartida, i a fi de lligar més els cavallers amb aquest compromís, l'Església els va concedir una sèrie de ritus de valor parasacramental i simbòlic que convertiren l'acte de conferir la cavalleria en una mena d'ordenació religiosa.

La literatura es va fer ressò d'aquests ideals i els va donar forma poètica en els primitius cantars de gesta, en els quals els cavallers constitueixen un estament al servei del rei i de la cristi-

andat. Però la figura de l'heroi individual va arribar a imposar-se a l'ideal genèric i va començar així un procés de mitificació que acabaria influint poderosament en la realitat de la cavalleria, sobretot quan una mutació de les circumstàncies històriques va exigir un nou plantejament de la funció social i política d'aquesta. El canvi es va materialitzar en la formació de grans nuclis cortesans dependents de nobles poderosos i en la penetració del luxe en la vida medieval. En aquest nou context, els cavallers van perdre la seua funció històrica primitiva, alhora que els seus antics ideals perdien també el significat originari. En primer lloc, els petits terratinents, cavallers per dret hereditari, es van empobrir com a conseqüència de la concentració del poder en mans d'uns pocs senyors i d'una incipient burgesia enriquida, cosa que motivà que quedaren més lligats que mai al poder del senyor. En segon lloc, ja fóra per raons de prestigi o per una necessitat real, els grans senyors van sentir la necessitat de crear unes noves generacions de cavallers, que van rebre els honors i els drets propis de la seua nova condició, però no la possessió de les terres, és a dir, el verdader poder real i econòmic que, fins aleshores, els havia permés gaudir d'una independència relativa. Així, doncs, tant els cavallers hereditaris com els de nova formació es van transformar en cavallers cortesans que sentien profundament els ideals cavallerescos, però que, alhora, es veien impossibilitats de donar-los expressió real, ja que la seua nova funció es reduïa a les lluites internes mantingudes per la mateixa noblesa i a la de ser un mer element ornamental en la vida d'una cort més o menys fastuosa.

Va ser llavors quan, d'aquella mateixa vida cortesana, dels seus costums i de la seua literatura, va emergir un nou model de

cavaller, real i fabulós alhora, que recollia els ideals primitius de la cavalleria, però ja adulterats per la ficció poètica, la qual cosa va originar un tipus de cavaller errant i aventurer. La imatge d'aquests cavallers es va imposar definitivament en la realitat i en la literatura des del segle XIV fins al XVII, moment en què es produeix la fallida del model, tal com evidencia la genial paròdia destructiva que en fa el *Quijote* cervantí (1605 i 1615) i que no és altra cosa sinó el reflex de la descomposició progressiva de l'ideal cavalleresc que es produeix durant els segles XVI i XVII. En la formació del nou ideal de la cavalleria van intervenir, a més de les circumstàncies històriques i socials, factors purament literaris. Entre aquests últims cal assenyalar els nous referents promoguts per les teories de l'amor cortés i, especialment, per les històries llegendàries de la matèria de Bretanya. Aquestes, en general, encara tracten de mantenir vigent l'ideal religiós i exemplar de la cavalleria, però ja tendeixen a exaltar l'heroi individual que busca la fortuna pròpia, l'aventura i les situacions de risc per a provar el seu valor i conquerir l'admiració i el favor d'una dama.

En conjunt, la vida cavalleresca, una vegada perdut el seu valor inicial, es va convertir en un símbol arbitrari de la noblesa i els ideals bàsics van ser reemplaçats per les fórmules externes de l'etiqueta i l'ostentació, que van ser rigorosament codificades. Emparats en aquestes, els cavallers, molt sovint, van tractar d'encobrir la brutalitat, l'odi i la misèria real i moral que els va dividir en bàndols i els va consumir en lluites fraticides. Les antigues guerres contra els infidels es van transformar en simples combats esportius o bé en lluites en què els cavallers resolien amb les armes greuges i odis personals,

al marge de les vies ordinàries de la justícia. Aquestes lluites podien adoptar la forma del *deseiximent*, per mitjà del qual dos cavallers o grups de cavallers trencaven la relació pacífica entre ells, i la de la *batalla a ultrança* o lluita a mort entre dos enemics en camp neutral i davant d'un jutge prestigiós. Aquests duels, que se celebraven sempre amb gran luxe i solemnitat, van ser molt estimulats pels poderosos, ja que esdevenien un mitjà de fama i lluïment de les corts en què es lliuraven. Algunes vegades, la *batalla a ultrança* era prohibida pel rei, i llavors se celebrava clandestinament, encara que sempre d'acord amb regles prèviament establides i acceptades pels contendents. Les lluites esportives es feien amb el simple propòsit d'entrenar-se en l'exercici de les armes i es manifestaven en forma de justes o combats individuals i de tornejos o combats en grup. Cal fer esment, així mateix, del vot cavalleresc, solemne promesa de caràcter profà que feia un cavaller per a expressar públicament una culpa, real o imaginària, que es comprometia a expiar amb un o més fets d'armes. Una versió d'aquests vots van ser els *passos d'armes*, en els quals un cavaller, el «mantenidor del pas», prometia defensar un lloc determinat privant el lliure accés als cavallers aventurers que, coneixedors prèviament de les condicions publicades per aquell, gosaven desafiar-lo. El vot cavalleresc va ser un dels factors que més van contribuir a l'existència dels cavallers errants i de la seua projecció literària. El combat entre els cavallers estava subjecte a unes regles perfectament establides i els preparatius i publicitat d'aquests van crear una literatura pròpia i una nova classe social de subalterns de la cavalleria, formada per reis d'armes, heralds, porsavants, trompeters, etc.

2. El reflex literari del món cavalleresc

La realitat cavalleresca va generar una àmplia sèrie de manifestacions escrites de tipologia textual diversa: documents de greuge i desafiament, tractats didacticodottrinals, cròniques particulars de gestes cavalleresques reals, biografies individuals de cavallers històrics i narracions cavalleresques de ficció.

2.1. Documents de greuge i desafiament

Es tracta de cartes creuades entre dos cavallers reals, o entre dos grups d'aquests, enfrontats per alguna desavinença o desitjosos de mesurar les seues forces en un combat esportiu (Riquer, 1990: 43-57). Presenten dues modalitats: els *cartells de deseiximent* i les *lletres de batalla*, que sempre s'ajusten a unes convencions retoricostilístiques formulàries. Per mitjà dels primers un o més cavallers anunciaven la ruptura de la relació pacífica amb un altre o altres, a causa d'algun greuge, alhora que, per aquesta raó, es consideraven facultats, a partir d'aquell moment, per a damnificar l'adversari amb accions agressives, com ara destruir-li els béns i les collites, matar els seus ramats, maltractar els seus serfs i esclaus, etc. Al seu torn, les *lletres de batalla* eren documents a través dels quals els cavallers reptaven els seus enemics a un combat a mort, cos a cos, en un camp neutral i sota la presidència d'un jutge prestigiós. Cada litigi podia arribar a generar una correspondència nombrosa, que, en alguns casos, s'estenia al llarg de molts anys. Tant els *cartells* com les *lletres* se solien trametre privadament al destinatari per mitjà d'algun missatger, però

també es podien exposar en llocs públics, com les portes de les esglésies, els carrers o les places. Es conserven uns dos-cents epistolaris d'aquesta naturalesa en llengua catalana, entre els quals es troba, precisament, l'abundant correspondència que Joanot Martorell, autor del *Tirant*, va intercanviar amb diversos adversaris (veg. II, 1.2), i que va saber reutilitzar en alguns passatges de la seua novel·la.

2.2. Tractats didacticodotrinals

Aquests textos són autèntics documents ideològics i jurídics destinats a establir la ideologia i les normes pràctiques de la cavalleria (Bohigas, 1947: 14-36). En l'àmbit de les lletres catalanes, el primer aspecte va ser àmpliament abordat pels grans moralistes medievals, com Ramon Llull (s. XIII), autor d'un *Llibre de l'orde de cavalleria*, i Francesc Eiximenis (s. XIV), que va desenvolupar el tema en el seu *Dotzé del Cristià*. Tots dos tractats van influir en el *Tirant lo Blanc*, com tindrem ocasió de veure (IV, 1.1). Entre els tractats de caràcter més formal i jurídic escrits en llengua catalana tenim el *De batalla* (s. XIII), atribuït a Pere Albert, la traducció de l'*Arbre de batalles* (s. XIV) del francès Honoré Bouvet, el *Tractat de cavalleria* de Pere el Cerimoniós (s. XIV), inspirat en la segona partida d'Alfons el Savi, el *Sumari de batalla a ultrança* de Pere Joan Ferrer (s. XV), *El cavaller* de Ponç de Menaguerra (s. XV), *L'orde que ha de tenir per a donar deseiximents un cavaller a altre cavaller* (anònim conservat en un manuscrit del s. XVI) i *En qual manera els cavallers es deuen escriure de batalla a ultrança i en deseiximents* de Gabriel Turell (s. XV).

2.3. Cròniques particulars de gestes cavalleresques reals

Són obres que reporten amb detall una proesa cavalleresca notable esdevinguda en la realitat històrica. No ens referim a les abundants seqüències de caràcter afí que podem trobar interpolades en les grans cròniques generals com a materials secundaris, sinó a obres autònomes, d'extensió considerable, l'objectiu primordial de les quals és donar compte fidelment d'una gesta cavalleresca tan extraordinària que adquireix trets propis de la literatura de ficció (Riquer, 1990: 35-42). No disposem d'exponents d'aquest gènere en la literatura catalana, però sí en la castellana, que compta amb el *Libro del passo honroso*. En aquesta obra, el notari Pero Rodríguez de Lena relata l'aventura del jove cavaller Suero de Quiñones, qui, en 1434, va obtenir el consentiment reial per a defensar el pont sobre el riu Órbigo, entre Lleó i Astorga, contra tots aquells que hi arribaren, com a mode de retre tribut a la dama que ell amava. L'aventura va durar un mes, al llarg del qual Suero, amb nou amics, va combatre contra 68 cavallers, entre els quals van participar alguns catalans, valencians i aragonesos (Francí Desvalls, Joan de Camós, Bernat de Requesens, Rimbau de Corbera, etc.).

2.4. Biografies individuals de cavallers històrics

Participen del caràcter històric del gènere assenyalat en l'apartat anterior, encara que, en aquest cas, són obres que no es limiten a un fet concret de la vida del cavaller sinó a la totalitat de la

seua biografia (Riquer, 1990: 58-64). Malgrat que tampoc hi ha manifestacions d'aquest gènere en la literatura catalana, se'n documenten bastants en algunes literatures veïnes durant els segles XIV i XV. Aquestes van poder exercir una influència general en les grans novel·les cavalleresques catalanes quatre-centistes, *Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanc*, la trama argumental de les quals gira al voltant de la biografia novel·lada de sengles cavallers de ficció. Mostres importants de les biografies de cavallers històrics són *El Victorial* castellà i els anònims francesos *Le livre des faits du bon messire Jehan li Maingre, dit Bouciquaut* (= *Boucicaud*) i el *Livre des faits de Jacques de Lalaing*. El *Victorial*, acabat d'escriure en 1448, reporta la vida del cavaller andalús don Pero Niño, escrita pel seu alferes Gutierre Díez de Games. El *Boucicaud* relata la biografia d'aquest famós mariscal (1364-1421), que, entre altres proeses militars, prestà el seu ajut eficaç a Constantinoble i arribà a crear un nou orde de cavalleria, fets que, en certa mesura, presenten concomitàncies amb altres de similars que trobem en el *Tirant*. Finalment, el *Jacques de Lalaing* recull la història d'aquest il·lustre cavaller de Borgonya.

2.5. Narracions cavalleresques de ficció

Al marge de la tradició oral dels cantars de gesta, les primeres narracions escrites europees d'assumpte cavalleresc són anteriors al segle XII i es relacionen amb el que, genèricament, coneixem com a *matèria de Bretanya*. Des del punt de vista temàtic, relaten les aventures llegendàries del rei Artús, de la seua germana la fada Morgana, dels cavallers de la Taula Redona, de

Tristany, del Sant Graal, de Merlí i d'altres personatges afins, totes les quals van nèixer originàriament en el marc geogràfic de Bretanya (Bretanya francesa, País de Gal·les, Cornualla i Irlanda). Tant els temes com els herois van ser introduïts a França a través de la traducció de Wace (1155) de la *Historia regum Britanniae* (vers 1135) de Godofred de Monmouth, i de les obres de Béroul, Eilhart i Thomas, que van popularitzar la llegenda de Tristany. A partir del francès, la matèria de Bretanya es va estendre a totes les literatures i va aconseguir una popularitat extraordinària.

El segle d'or d'aquestes narracions s'estén des de 1250 a 1350, que és l'època dels *romans bretons* i dels *lais*. Els primers són primitives novel·les en vers, entre les quals destaquen les de Chrétien de Troyes, mentre que els segons són petits poemes narratius o lírics, que contribuï a difondre decisivament Maria de França. Tant els uns com els altres estan escrits en octosíl·labs ariats, és a dir, en la forma denominada *noves rimades* en la literatura catalana. La matèria de Bretanya va ser, fonamentalment, una literatura de tipus aristocràtic, els orígens èpics i fabulosos de la qual es van enriquir amb la ideologia de l'amor cortés, importada al nord de França per Leonor d'Aquitània.

A principis del segle XIII aquesta literatura va prendre un nou sentit quan les llegendes originals es van revestir d'una intenció cristiana i exemplar. Amb tot, va mantenir el to cavalleresc i cortesà primitiu i mai no es van desproveir del caràcter novel·lesc i d'entreteniment amb què van nèixer. La confluència entre les llegendes i els temes religiosos qualla en la trilogia de Robert de Boron (s. XII) formada pel *Joseph d'Arimathea*, el *Merlí* i el *Perceval*. El conjunt d'aquestes narracions va ser

refós en la monumental *Vulgata del Sant Graal* (1225-1230), hipotèticament atribuïda a un no documentat Walter Map, ardiaca d'Oxford, la qual es divideix en cinc branques: l'*Estoire dou Saint Graal*, el *Merli*, el *Livre de Lancelot del Lac*, la *Quest del Saint Graal* i *La mort Artu*.

En l'àmbit lingüístic català, els personatges i els temes de la matèria de Bretanya van ser coneguts molt prompte, ja que els trobem abundantment documentats en textos de molt diversa naturalesa. A més, encara que conservat en una refosa del segle XIV, ens ha arribat el text occità d'una novel·la artúrica de finals del segle XII, el *Jaufré*, dedicada a Alfons I d'Aragó. Aquests testimonis es reforcen amb el de les traduccions catalanes de les obres franceses que es van fer en el segle XIV: de la *Quest del Saint Graal* ens n'ha arribat una, de completa, en un manuscrit de 1380, atribuït a G. Rexach, i coneixem dos fragments del *Tristany* en prosa i altres dos del *Lancelot*. D'aquest mateix segle daten dues novel·les originals en català provençalat inspirades en la Matèria de Bretanya: l'anònim *Blandín de Cornualla* i *La faula* de Guillem de Torroella, ambdues escrites en noves rimades octosil·làbiques. A finals del segle XIV i principis del XV els herois de la Matèria de Bretanya apareixen molt sovint en textos d'escriptors catalans com ara Jaume March, Francesc de la Via, Bernat Serradell de Vic, etc. Així mateix, en 1444 mossén Gras escriu una *Tragèdia de Lancelot*. Tots aquests antecedents són un dels fils conductors, encara que no l'únic, que porten a l'eclosió de les grans novel·les catalanes del segle XV i, particularment, del *Tirant lo Blanc*.

Els llibres d'aventures cavalleresques, hereus o succedanis de la vella tradició artúrica, també van tenir una presència

notable en la literatura castellana al llarg de l'edat mitjana i encara després, com proven el *Llibre del cavallero Zifar* o la *Gran conquesta d'Ultramar*, totes dues del segle XIV, i, molt singularment, l'*Amadís de Gaula*. Aquesta última obra es va imprimir en 1508, tot i que potser n'existí una altra edició, hui perduda, de finals del segle XV. En tot cas, es tracta d'una refosa d'un original anterior realitzada per Garci Rodríguez de Montalvo, ja que les referències a l'*Amadís* es documenten des de mitjan segle XIV. A l'*Amadís* el seguí una extensa sèrie de descendents literaris que van gaudir de gran fortuna al llarg de tot el segle XVI.

Les diferències notables entre les antigues narracions ar-túriques i els seus conseqüents castellans del segle XVI, d'una banda, i la narrativa catalana quatrecentista de tema cavalle-resc –*Tirant lo Blanc* i *Curial e Güelfa*–, de l'altra, justifica que s'haja generalitzat l'ús d'unes etiquetes historiogràfiques específiques, *llibres de cavalleries* i *novel·les cavalleresques*, per a referir-se, respectivament, a les unes o a les altres (Riquer, 1990: 65-71). Els llibres de cavalleries són obres amb una trama inversemblant, poc o gens respectuoses amb les lleis de la causalitat, protagonitzades per personatges fantàstics o sobrehumans i situades en un marc d'espai i de temps imprecís o fabulós. En canvi, les novel·les cavalleresques, influïdes per la literatura historiogràfica i per la realitat històrica coetània, presenten un argument substancialment versemblant i sotmés a les regles de la causalitat, estan protagonitzades per perso-natges de factura humana i se situen en unes coordenades cronològiques i geogràfiques perfectament identificables. Els exponents d'aquestes últimes no es limiten als textos catalans

esmentats, sinó que es manifesten també en altres literatures romàniques, tal com acredita el *Jehan de Saintré* (escrita en 1456, poc abans del *Tirant*), de l'autor occità Antoine de la Sale (vers 1388-1464).